

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

ВІКТОР ГОРОДЯНЕНКО,

доктор історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії соціології Дніпропетровського національного університету

Феномен зрадництва як предмет обговорення

Abstract

The paper presents an attempt to comprehend the betrayal phenomenon, emphasizing the distinction between moral, legal, and sociological approaches to the problem. To reveal the treacherous behavior factors, the following question is raised: is it a norm of behavior or a state of mind? In conclusion, the author stresses that the betrayal phenomenon inhering in a society requires more careful study.

Відомо, що підлість і зрадництво вічні й багатогранні, але водночас одноманітні. Як стверджує народна мудрість, зраджують лише свої. Справді, будь-яке зло від ворогів є очікуваним, а от від близьких... З ними все складніше і болісніше, їхнє віроломство раниць глибше, а підступництво засмучує сильніше. Особливий випадок, коли зрадником стаєш сам, зраджуючи своїх, а разом — і самого себе. Саме із цим стикається сьогодні переважна більшість громадян України, які виявилися заручниками політичних баталій у нашому суспільстві. Тож у чому смисл і причини зрадництва? Що це — норма, стан душі чи вимушена форма поведінки? На ці та інші питання однозначно можна відповісти лише після ретельного дослідження цього феномена. У пропонованій статті я спробую окреслити його головні сутнісні складові.

Що таке зрадництво?

Здавалося б, очевидно. Але, наприклад, у Росії зрадника генерала Власова перетворюють на героя й ідейного борця проти сталінізму, а в Україні зрадника Мазепу зводять у ранг “національного героя” в боротьбі за “звільнення від

московського ярма”. Ще складніше, коли йдеться про групи людей, про великі соціальні об’єднання і навіть народи. Слід зазначити, що феномен зрадництва в сучасній соціологічній літературі практично не висвітлений. Українські соціологи оминають цей предмет дослідження. Проте, на мій погляд, слід розрізняти, поряд із морально-правовим, власне соціологічний підхід до цього феномена. Перший є достатнім у плані індивідуальних учинків людей, другий необхідний для наукового розуміння поведінки великих соціальних спільнот і мас у рамках складних історичних процесів.

В Україні цей феномен можна спостерігати у відносинах між центральною владою і населенням країни, між лідерами партій і рядовими членами, між різноманітними політичними об’єднаннями і виборцями тощо.

Фахівці у царині соціальної психології виокремлюють зрадництво усвідомлене і неусвідомлене, навмисне і ненавмисне. Це, ясна річ, ускладнює оцінювання явища загалом, особливо якщо відсутні достатньо строгі критерії й бажання зрозуміти феномен об’єктивно. Чимало сучасних зрадництв не оцінюються як зрадництво, не караються, не викликають мук сумління у зрадників. І річ тут не лише в очевидному падінні моральності, а й у поширеності таких ситуацій, коли до них непросто застосувати моральні та юридичні норми, бо це вже щось зі сфери способу життя.

Зрадництво як символ епохи

Зрадництво — поширене явище не тільки в особистісному, а й в історичному вимірі. Варто пригадати період розпаду СРСР, коли мало місце масове зрадництво, безпрецедентне в історії людства за всіма його основними параметрами: за складом залучених до нього людей, за мірою усвідомлення й умисності, за конкретно-історичним змістом, за наслідками для багатьох країн і народів, за роллю в розвитку всього людства. Одразу слід зазначити, що в цьому випадку йдеться не про ностальгію за СРСР або комуністичною ідеологією, а про історичний соціальний факт. Відомий свого часу дисидент О.Зінов’єв у своїй праці “Загибель імперії зла” цілком об’єктивно, на мій погляд, описав цей процес. Зрадництво, на його думку, чинили насамперед вищі керівники країни, ідеологічні керманічі й представники інтелектуальної еліти. Працівники апарату КПРС, які раніше присягалися на вірність партії, країні, ідеалам комунізму, порушили ці клятви та зруйнували соціальний лад, радянську систему влади, ідеали майбутнього. Сталося щось неймовірне: влада, яка раніше жорстоко розправлялася з усіма, хто наважувався зазіхнути на соціалістичний лад, державність та ідеологію країни, сама почала нападати на ці засади суспільства. Зауважимо, що реформування суспільства — звичайна річ, у кожній системі є негативні шляхи розвитку. Але ще не було жодного випадку, щоб вища влада свідомо руйнувала підвалини підвладного їй суспільства. Зрадництво, про яке йде мова, стало надзвичайно складним сплетінням сили-силенної різноманітних дій великої кількості людей: лідер партії зраджує частину вищого партійного керівництва, остання зраджує весь партійний апарат, партійний апарат зраджує всю систему влади і партію, всі вони зраджують підвладне населення, Радянський Союз зраджує союзників із радянського блоку, радянський блок

зраджує ту частину людства, яка сподівалася на його підтримку. Відомо, що на країни світової системи соціалізму припадало на той час 26,1% території земної кулі [1, с. 820].

При цьому зрадництво було далеко не безкорисливим. Зрадниками виявилися насамперед освічені люди, які посідали порівняно високі місця в радянському суспільстві. За своє зрадництво вони діставали змогу пристосуватися до нових обставин, робити кар'єру, перетворюючись на борців за “демократію”, отримувати посади тощо. Епідемія зрадництва, що охопила із блискавичною швидкістю радянське суспільство, мала цілком земні підстави, що не мали нічого спільного ані з ідейними мотивами, ані з інтелектуальним прозрінням. Можновладці зрадили свою країну і свій народ. Народ, на жаль, став співучасником цього історичного явища: він зрадив своє минуле, зрадив тих, хто приніс заради нього нечувані жертви, зрадив своїх нащадків, зрадив сотні мільйонів людей на планеті, що дивилися в той час на нього як на взрець, опору і захист. Лише в країнах світової системи соціалізму налічувалося тоді 32,5% населення земної кулі і вироблялося понад 40% світової промислової продукції [1, с. 820].

Розглядуване зрадництво не впливало із соціальних законів радянського ладу, не було, на думку багатьох істориків, закономірним і неминучим. Його могло й не бути. Однак воно не було й випадковим, у тому сенсі, що було підготовленим почасти перебігом радянської історії, почасти наміром західного світу схилити певну частину радянського суспільства до такого зрадництва. Зрештою воно залишилося не поміченим і не покараним, позаяк його ініціатори й керівники втягнули в цей процес багато мільйонів людей, “утопивши” своє особисте зрадництво в масовому і знявши тим самим із себе відповідальність за нього.

“Синдром Мазени” як стадія захворювання

Поняття “синдром” (від грец. *syndrome* — скупчення) розглядається і як самостійне захворювання, і як стадія певного захворювання. Чи правомірно це поняття застосовувати до сучасного стану українського суспільства? За часів Ісуса Христа один лише Іуда Іскаріот, як відомо, зрадив Ісуса, порушивши тим самим усі загальнолюдські закони моральності й моралі. Сьогодні дедалі частіше виникає питання: а в наш час скільки перебуває в суспільстві носіїв такої моралі?

Контент-аналіз засобів масової інформації показує, що тема зрадництва присутня на всіх телеканалах України й у пресі як одна із найактуальніших. І вона, напевно, справді має надзвичайну суспільну значимість, але подається не як сигнал про хворобу суспільства, а як прийом взаємних звинувачень різних політичних лідерів та еліт. Приміром, прес-служба БЮТ попереджає Єханурова про неминучу відповідальність за зраду національних інтересів країни; виборці Південного Сходу України звинувачують В.Януковича у зраді під час підписання так названого “універсалу” за відмову від основних пунктів програми Партії Регіонів — статусу російської мови, невступу України до НАТО, федералізації країни тощо; політичним самогубством назвали зрадництво О.Мороза партнери по “помаранчевій ре-

волюції”, коли той перейшов до антикризової коаліції; О. Турчинов вважає внесення з боку В.Ющенко кандидатури В.Януковича на посаду прем'єр-міністра зрадою ідеалів Майдану тощо. Подібних звинувачень можна навести чимало. Річ у тім, що в разі чергової зради, як правило, її вважають такою лише ті, кого щойно зрадили. А скільки зрад гуляє сьогодні Україною серед інших соціальних верств суспільства, підрахувати практично неможливо. Кожен із нас щодня спостерігає цей феномен, якщо не в сім'ї, так серед колеґ або в суспільстві загалом. Зраджують близьких друзів, загиблих героїв, свій народ, змінюють національність і віросповідання. Проте офіційна пропаганда часто подає зрадництво як високоморальне діяння. Ймовірно, це відбувається тому, що сам зрадник улаштований таким чином, що постійно шукає виправдання своєму зрадництву. Саме тому він намагається перетворити людей, які його оточують, на таких зрадників, як і він сам. Проблема полягає в тому, що зрадництво вражає сутність людської істоти, в'їдається в неї ледь не на генетичному рівні й передає уражену спадковість нащадкам. Множинність повторюваних дій зрадництва, зрештою, позбавляє людей почуття сорому й сумління, і мозок перестає міркувати про моральність. Великий знавець людської душі, інтерпретатор історичної соціальної практики Стефан Цвейґ стверджував: “Хто зрадив один стяг, може зрадити й інший; хто зрікся одного короля, здатен зректися й іншого... однаково ненависний і переможцям, і переможеним, він завжди один проти всіх”. Усвідомити б це тим, хто зараз на таких засадах вибудовує свою кар'єру.

Доноси

Чи слід донос вважати зрадництвом? Важко сказати. Сам по собі донос можна й не залічувати до розряду зрадництва. Проте за певних умов він стає школою і засобом зрадництва. Донос — явище загальнолюдське, він процвітав і в наполеонівській Франції, і в гітлерівській Німеччині, і в історії України. На Заході він виник як соціальне явище разом із християнством, зі зрадницьким учинком Іуди Іскаріота. В історії України доноси відіграли свою згубну роль, особливо у 30–40-ві роки минулого століття, коли вони перетворилися на один із важливих засобів управління країною. У той час ставлення до доносів було подвійним. З одного боку, вони вважалися явищем аморальним, оскільки стосувалися близьких людей: родичів, друзів, колеґ, соратників і розцінювалися як зрадництво. З іншого боку, вони насаджувалися і навіть заохочувалися згори в масових масштабах. Донощикам навіювали, що вони виконують священний обов'язок перед країною, народом, партією. І хотіла цього місцева й центральна влада чи ні, але система масового доносительства стала зорганізованою державою школою зрадництва для мільйонів людей, особливо за часів колективізації та голодомору. Слід звернути увагу на те, що головна ставка робилася не на таємних штатних інформаторів органів державної безпеки, а на добровільних “ентузіастів”, сусідів, товаришів, колеґ по службі, які згодом отримували квартири своїх жертв, їхнє майно, а також посади, урядові нагороди тощо.

У роки війни з'явилися нові соціальні верстви донощиків і зрадників — поліцаї. Їхні звірства відомі населенню України. Але що особливо неспра-

ведливо для жителів колишньої окупованої території країни, так це той факт, що сьогодні поліцаїв дедалі частіше називають героями. Так, у середині 1990-х років депутат Рівненської міськради В.Шкуратюк під оплески публіки неонацистського штибу заявив у міськраді: “Я пишаюся тим фактом, що серед 1500 карателів у Бабиному Яру було 1200 поліцаїв з ОУН і лише 300 німців” [2].

Доносительство, про яке йшлося вище, було масовим явищем, хоча й здійснювалося кожною людиною індивідуально. Ця епідемія індивідуальних зрадництв перетворилася нині на групові. Колективні листи колег (особливо одразу після виборів Президента у 2004) знімали якоюсь мірою відповідальність із кожного члена колективу окремо. Вірність слову і дружбі, честь, надійність та інші якості порядної людини стали явищем винятковим, невідгідним і навіть небезпечним. Таку людину могли з легкістю назвати ворогом режиму. Одразу після приходу до влади В.Ющенка в Україні було порушено 5,5 тис. кримінальних справ із приводу “порушень” законодавства під час виборчої кампанії. Понад 250 із них стосувалися “зловживань” на рівні заступників голів облдержадміністрацій. Після зміни влади в Україні відбулася заміна 18 тис. осіб на різних керівних посадах. Звісно, донощики тут відіграли головну роль у “зачищенні політичного простору”, зводячи рахунки з опонентами. Упроваджуваний нині принцип “хто не з нами, той проти нас” породжує в суспільстві страх і розпач.

Політика “дегероїзації”

Життєва практика доводить, що історія жорстоко вчиняє з людьми, котрі часто, іноді радикально змінюють свою політичну позицію. Особливо коли йдеться про викривлення історичних фактів. І сьогодні в Україні масову свідомість уражає не лише приховування результатів соціологічних досліджень, дезінформація про поточні події, а й відверта фальсифікація історії, коли вчинки людей подають не як зрадництво, а як героїчне діяння в ім'я держави. На будь-якому з українських телеканалів “дегероїзації” приділяють так багато уваги, що, здається, невдовзі не залишиться жодної видатної особистості в українській історії, чий діяння, подвиги й життя не піддавалися б сумніву, не розглядалися б крізь призму належності до “національно свідомих” українців. Розвінчування справжніх народних героїв супроводжується утвердженням удаваних заслуг і моральної реабілітації зрадників і навіть злочинців. Причому “свідомі” історики не просто спотворюють або замовчують важливі історичні події, навіть визнані міжнародною спільнотою, а й доходять до аполотетики зради Батьківщини й, по суті, насадження ідеології зрадництва. Таке “бачення” історії не часто зустрінеш в історіографії. Наприклад, зовсім недавно в підручниках з історії й у монографічних дослідженнях можна було прочитати про бандерівський терор, його братовбивчий характер. А сьогодні Президент України видає указ про визнання вояків ОУН-УПА воюючою стороною в роки Великої Вітчизняної війни й урівнює їх у правах із ветеранами Радянської армії. Натомість архівні документи засвідчують спільні військові дії УПА і нацистських військ. Так, за особистим наказом Гімлера Головнокомандувачем УПА був призначений

Р.Шухевич. У 1942 році Р.Шухевич писав митрополитові Шептицькому: “У нас справи йдуть добре. Німці нашою роботою задоволені”. І справді, за службу фашистам він був нагороджений двома хрестами та медаллю гітлерівської Німеччини. За роки Великої Вітчизняної війни бандерівці знищили у Західній Україні понад 500 тис. місцевих українців, 800 тис. євреїв, до 220 тис. поляків і понад 400 тис. військовополонених, близько третини яких становили українці [3, с. 83].

Інший приклад замовчування справжніх історичних подій — зрадництво І.Мазепи. Історична достовірність його зради очевидна і визнана всіма незаангажованими істориками всіх подальших періодів. Відомий історик М.Костомаров ще у XIX столітті схарактеризував Мазепу так: “Поляк за вихованням і прийомами життя, він перейшов у Малоросію і там зробив собі кар’єру, пристосовуючись до московської влади й не зупиняючись перед жодними аморальними шляхами... Він обманював і поляків, і малоросіян, і царя, і Карла, всім готовий був заподіяти зло, щойно йому випадала нагода отримати собі вигоду або викрутитися із небезпеки” [4, с. 19–20]. Історичні факти, включно з угодами цього зрадника і листуванням із польським королем С.Лещинським і Карлом XII, відкритий перехід його від Петра I на бік ворога підтверджують таку оцінку. За такої ситуації історики, які намагаються реабілітувати зрадника, посилаючись на “визвольну боротьбу проти влади Москви”, виступають як ідеологи зрадництва, котрі дискредитують саму історичну науку. Академік НАН України П.Толочко справедливо вважає, що “нинішнє зведення Мазепи в ранг “національного героя” є хибним, і не можна виховувати народ на такому прикладі” [4, с. 17]. Така ідеологія підриває формування у молоді відчуття патріотизму і громадянської самосвідомості. Та й на міжнародному рівні держава, що насаджує у своїй країні ідеологію зрадництва, як правило, не викликає поваги світової спільноти.

Політичний трансвестизм

Туристам, які вирушають до південно-східної Азії, незрідка пропонують відвідати унікальне, костюмоване шоу Альказар. І справді, це — оригінальне шоу трансвеститів із дивовижною музикою і танцями, де чоловіки виконують ролі персонажів в одязі протилежної статі. Трансвестит — талановитий актор, і прагнення якнайкраще зіграти свою роль — єдине, чим він переймається. Психологи вважають, що чоловік, який отримує моральне задоволення від перевдягання в жіноче вбрання, якоюсь мірою страждає на психічний розлад. Проте західне суспільство сприймає цей феномен як цілком нормальний.

У зарубіжній соціології є теоретичний напрям, що вивчає символічні процеси прийняття ролей і значення їх як підґрунтя для розуміння функціонування і зміни суспільства. Американський соціальний психолог Джек Моріно у своїй книжці “Хто має вижити” розглядав суспільство як мережу ролей, які обмежують і спрямовують поведінку людей. Прихильники цієї теорії й сьогодні часто цитують слова Шекспіра: “... Весь мир — театр. В нем женщины, мужчины — все актеры. У них свои есть выходы, уходы, и каждый не одну играет роль”. Незважаючи на удавану простоту, ця аналогія

цілком доречно для сучасного українського суспільства, адже теорія ролей справді підтверджує п'ятнадцятилітній спектакль у парламенті, інших структурах влади, до того ж без виходу на сцену людей праці. У нашому випадку ця аналогія є особливо доречною стосовно парламентарів, які перебігають з однієї фракції до іншої, з однієї партії до тих, хто вчора був їхнім непримиренним ворогом. У вересні 2006 року керівник БЮТ Ю.Тимошенко в телеєфірі на всю країну заявила, що за перехід з однієї фракції до іншої “народним” депутатам пропонують від трьох до п'яти мільйонів доларів. Про перебіжчиків з однієї політичної спільноти до іншої, імена яких в Україні всім відомі, можна було б і не говорити, якби не героїзація владою зради. Це сьогодні вважається нормальним явищем і здійснюється цими людьми неодноразово. Самі по собі зрадники не становлять якоїсь рушійної сили, жоден із них на рівні як регіональної еліти, так і центральної не є особистістю, не має авторитету в людей. Міністр освіти і науки України С.Ніколаєнко нещодавно запропонував установити вище парламентське звання — “Почесний зрадник”.

Таким чином...

Систематичне спостереження обговорюваного феномена показує, що в українському суспільстві ідеологія зрадництва буквально насаджується владою. Воно офіційно заохочується й виправдовується ідеологічно, психологічно готується й постійно формується за допомогою політики дегероїзації та переписування історії, що підтримується певними соціальними верствами суспільства. Справді, синдром захворювання вочевидь присутній у країні. Тому вивчення цього феномена в Україні є, на наш погляд, конче необхідним. Чи можна стверджувати, що зрадництво в українському суспільстві — національна риса характеру? На це питання важко відповісти однозначно. Але те, що п'ятнадцять років потік брехні повільно, але неухильно винищує українську націю, не викликає сумніву. Такого штибу “геноцид” приховано і тихо призводить до поступового вимирання чесних і порядних людей країни. Адже зрадництво — це, зокрема, ураження розуму людини, порушення зв'язку ображеної свідомості із загальнолюдськими цінностями, руйнація особистості, деградація і, врешті-решт, духовна смерть, яка найчастіше передре смерті фізичній. Чи можна цей процес призупинити? Напевно, подолання суспільством цього синдрому залежить від кількості небайдужих до цього явища. Нерідко цитують А.Еберхарда, який наголошував: “Стережись байдужих — вони не вбивають і не зраджують, але тільки з їхньої мовчазної згоди існує на землі зрадництво та вбивство” [5].

Література

1. Советский энциклопедический словарь. — М., 1979.
2. Зеркало недели. — 1996. — № 39 (104).
3. Верещак В. Правду не одолеть. — К., 2003.
4. Безродный Е., Бондарь Т., Николенко В. Перед судом истории. — К., 2002.
5. Эберхард А. — <http://www.aphorism.ru/35.shtml>.